

DRŽAVLJANSKA PARTICIPACIJA: PRIMERJALNA ANALIZA POSTJUGOSLOVANSKIH ENTITET**

Povzetek. V raziskavi so bile preučene dimenzije in ravni državljanske udeležbe v osmih postjugoslovanskih entitetah na vzorcu 2178 mladih (M starost = 19,8 let; SD = 1,8). Eksploratorna faktorska analiza je pokazal obstoj treh dimenzij državljanske participacije: volilno in nevolilno politično participacijo ter civilno-družbeno participacijo. Vse tri oblike udeležbe so bile na individualni ravni pozitivno povezane. Statistično značilne višje ravni obeh nevolilnih kazalcev participacije so bile zaznane v socioekonomsko in politično (BDP per capita, indeks človekovega razvoja HDI, Freedom House vrednosti) manj razvitih okoljih – na Kosovu, v Federaciji BiH in NJR Makedoniji. Na drugi strani je bila pri volilni udeležbi povezanost med socioekonomsko razvitostjo in povprečnimi ravnmi participacije pozitivna, a ne statistično značilna. Avtorji ugotavljajo, da so medentitetne razlike v ravneh participacije v veliki meri primerljive s komparativnimi študijami, izvedeni mi pred razpadom Jugoslavije. Modernizacijska teorija se ni izkazala veljavna za pojasnjevanje medentitetnih razlik, avtorji pa nakažejo nekaj potencialno relevantnih kontekstualnih dejavnikov znotraj posameznih entitet, ki bi jih veljalo upoštevati pri prihodnjih analizah participacije.

Ključni pojmi: državljanska participacija, politična participacija, postjugoslovanske družbe, demokratizacija, mladina, modernizacijska teorija.

Uvod

Že Aristotel, Rousseau, de Tocqueville, J. S. Mill in ostali klasiki družboslovne misli so poudarjali pomen participacije državljanov v javnem življenju, še posebej v demokratičnem sistemu (glej Almond in Verba, 1963; Barnes, 2004: 1; Bynner in Ashford, 1994: 223–4; Dahl, 1971; Dalton, 1996: 5;

* Andrej Kirbiš, asistent, dr. Sergej Flere, redni profesor na Filozofski fakulteti, Univerza v Mariboru.

** Izvirni znanstveni članek.

Ekiert in Grzymala-Busse, 2007: 20; Letki, 2004; Lipset, 1959). Na drugi strani pa lahko neaktivnost državljanov kaže na nestabilnost in krhkost demokratičnega sistema, takšna percepcija nestabilnosti pa je še posebej velika v postkomunističnih državah (Przeworski, 1991; Schmitter in Karl, 1991). Ali kot pravi Nelson (1996: 359), v »demokraciji brez participatornega etosa ni odzivnosti in odgovornosti«. S pričujočo raziskavo, ki temelji na anketnih podatkih, pridobljenih spomladi 2009, smo želeli preučiti oblike in ravni državljanske aktivnosti v osmih postjugoslovanskih državah. Čeprav smo v naši raziskavi analizirali vzorec študentov, pa so nas zanimale predvsem meddržavne razlike. Študentski vzorci so, kot kažejo najnovejše raziskave, veljavni in zanesljivi za analizo meddržavnih razlik (Flere in Lavrič, 2008).

Demokracija, participacija in longitudinalni trendi

Ne glede na svojo teoretično pripadnost, se predstavniki tako participativne (npr. Barber, 1984; Pateman, 1970) kot tudi minimalistične teorije demokracije (npr. Sartori, 1987) strinjajo, da je državljanska participacija nujen pogoj demokracije (Parry in Moyser, 1994: 46; glej tudi Almond in Verba, 1963; Easton, 1975; Inglehart, 1997; Norris, 2002: 5). Raziskave kažejo, da v zahodni in postkomunistični Evropi prihaja do korenitih sprememb vzorcev in oblik državljanske participacije.

Večina raziskav državljanske participacije se osredotoča na preučevanje volilne udeležbe, saj so volitve bistveni del procesa »izkazovanja volje in soglasja vladanih« (Barnes, 2004: 1) in obenem »osrednji postopek predstavnštva v modernih demokracijah« (Dalton, 1996: 8; Roller in Rudi, 2008: 251). Glasovanje na volitvah je sicer najpogostejša in najpreprostejša oblika državljanske udeležbe (Verba in Nie, 1972: 52; Verba et al., 1995: 50), vendar hkrati tudi zelo kompleksno dejanje (Blais, 2007: 621), predvsem zaradi izjemnega pomena, ki ga ima za demokratični politični sistem. Longitudinalne raziskave kažejo na upad volilne udeležbe v zadnjih desetletjih (npr. Abramson in Aldrich, 1982; Blais, 2007: 623–624; Gray in Caul, 2000; Macedo et al., 2005; Wattenberg, 1998), podobno sliko pa dajejo tudi raziskave drugih oblik državljanske participacije: upada članstvo in pogostost aktivnosti v okviru političnih strank (Dalton, 2005; Katz et al., 1992; Scarrow, 2007), pogostost protestnih aktivnosti (Bernhagen in Marsh, 2007)¹, upad pa se odraža tudi v civilno-družbenem angažmaju prebivalcev; raziskave npr. nakazujejo trende upadanja članstva v prostovoljnih organizacijah in združenjih (Putnam, 1995; 2000; Rosenstone in Hansen, 1993)². Do podobnih

¹ *Upad protestnih dejavnosti se kaže le v postkomunistični Evropi, medtem ko v zahodnih demokracijah protestni potencial narašča (Bernhagen in Marsh, 2007; Gundelach, 1995).*

² *Nekatere študije sicer kažejo, da vključenost v prostovoljna združenja v Evropi v zadnjem desetletju 20. stoletja sicer nekoliko narašča (glej Adam, 2007).*

ugotovitev prihajajo tudi raziskovalci nevedenjske komponente politične kulture: upadajo stopnje navezanosti na politične stranke (Schmitt in Holmberg, 1995), povprečne ravni zaupanja v politike (Holmberg, 1999) in v državne institucije (Crozier et al., 1975; Dalton, 2004; Listhaug in Wiberg, 1995).³ Ob vseh nakazanih longitudinalnih trendih političnega angažmaja in orientacij ne preseneča, da se mnogi avtorji sprašujejo o prihodnosti demokracije (Kaase in Newton, 1995: pogl. 7; Macedo et al., 2005).

Državljska participacija v primerjalni meddržavni perspektivi

Eno izmed osrednjih pojasnjevalnih perspektiv državljanske participacije v komparativnem oziru predstavlja modernizacijska teorija, iz katere izhaja, da je demokracija praviloma učinkovitejša in stabilnejša v socioekonomsko bolj razvitih državah. Proces je sledeč: modernizacija (skupaj s svojimi sestavnimi deli – industrializacijo, birokratizacijo in urbanizacijo) vodi do nadaljnjih strukturnih družbenih sprememb (izboljšanje izobrazbene strukture, povečanje terciarnega sektorja in izboljšanja življenjskega standarda ter blaginje prebivalstva nasploh idr.), kar pa vodi do nastanka ustrezne demokratične/participatorne politične kulture (Dalton, 2000; Inglehart, 1997; Inkeles in Smith, 1974; Lerner, 1958; Lipset, 1959; Norris, 2002; Welzel et al., 2003). Če je participacija eden izmed indikatorjev razvitosti demokracije (Parry in Moyser, 1994: 46; Vanhanen, 1990: 17–8), potem iz tega sledi osrednja teza modernizacijske teorije: višje ravni državljanske participacije bodo v ekonomsko razvitejših in ustaljenih demokracijah. To predpostavko praviloma potrjujejo tudi raziskave, ki kažejo: 1) da so stopnje volilne udeležbe in nevolilne politične participacije (Blais, 2007; Davidson-Schmich, 2006) ter nevolilne konvencionalne politične participacije (kontaktiranje javnih funkcionarjev ali politikov, prispevanje denarja za politično stranko ali kandidata, opravljanje dela za politično stranko; Newton in Montero, 2007) pa tudi ravni protestnih dejavnosti (Bernhagen in Marsh, 2007; Janmaat, 2006), obseg članstva v političnih strankah (Scarrow, 2007: 638), ravni civilno-družbene participacije (npr. članstvo in aktivnosti v prostovoljnih organizacijah; glej Adam, 2008; Newton in Montero, 2007; Norris, 2002; Roller in Rudi, 2008) pa tudi subjektivne dimenzije političnega

³ Obstajajo tudi nekateri indikatorji političnosti, ki stagnirajo – npr. razpravljanje o politiki (van Deth in Elff, 2004) in obseg političnega znanja ljudi (Delli Carpini in Keeter, 1996), čeprav se lahko slednje, ob vedno večji dostopnosti in razširjenosti medijev s politično vsebino, pravzaprav smatra kot pokazatelj naraščajoče apolitičnosti. Na drugi strani pa so v porastu tudi nekatere dimenzije in izrazi državljanske političnosti: študije npr. kažejo na zvišanje stopenj političnega zanimanja (Listhaug in Grønflaten, 2007). Mnogi avtorji kažejo tudi, da slika ni enoznačna (Dalton, 2008), in da glavni trend ni nujno upad, ampak »evolucija, transformacija in reinvencija« *državljanske participacije* (Norris, 2002: 4; glej tudi Klingemann in Fuchs, 1995). Ne glede na to pa je mogoče reči, da večinska slika vendarle kaže na upad državljanske aktivnosti.

angažmaja, kot so npr. politično zanimanje in ocena pomembnosti politike v posameznikovem življenju (van Deth, 2008: 198) praviloma *višje v ekonomsko bolj razvitih državah* in 2) da so omenjeni indikatorji udeležbe v primerjavi s postkomunističnimi v državah *višji v ustaljenih in ekonomsko bolj razvitih zahodnih demokracijah* (Adam et al., 2005: 58; Barnes, 2004; 2006; Mason 1995; Newton in Montero, 2007; Norris, 2002; Roßteutscher, 2008: 217; Rus in Toš, 2005: 94; Siemienska, 2002). Vendar modernizacijski teoriji kljub temu ne uspe pojasniti nekaterih izjem, vezanih na presek obeh točk: nekateri avtorji namreč ugotavljajo, da *znotraj vzorca postkomunističnih držav* ne obstaja povezanost med politično participacijo in ekonomsko razvitostjo držav (glej Kostadinova, 2003), medtem ko Duch (1998) celo ugotavlja, da v ekonomsko manj razvitih postkomunističnih državah prebivalci v povprečju bolj odobravajo protestno dimenzijo participacije (podpisovanje peticij, bojkoti, sodelovanje v zakonitih demonstracijah in protestih idr.). Miheljak tako pravi, da lahko socioekonomska stabilnost države državljane tudi politično pasivizira (Miheljak, 2006: 131). O tem posredno pričajo tudi nekatere empirične raziskave, ki kažejo, da ima izmed novih demokracij srednje in Vzhodne Evrope, Slovenija, kot ekonomsko najbolj razvita, po nekaterih kazalnikih najmanj politično angažirano prebivalstvo (Bashkirova, 2002: 323; Rus in Toš, 2005).⁴ Podobno sliko so dajale že raziskave iz nekdanje Jugoslavije, ko so ob koncu 1980-ih nakazovale bistvene razlike med političnim in družbenim angažmajem prebivalcev različnih republik. Tudi takrat je bilo v nasprotju z modernizacijsko teorijo najbolj participativno orientirano prebivalstvo v ekonomsko najmanj razvitih republikah (Mihailović, 1986; Miljević in Poplašen, 1991) oz. je bila participacija najnižja v ekonomsko najbolj razviti Sloveniji (Ule, 1988; za raziskave participacije v posameznih postjugoslovanskih entitetah glej Ilišin, 2003; Miheljak, 2002; Pantić in Pavlović, 2009; Šiber, 2007; Ule in Miheljak, 1995; Vujčić, 2000).

Danes, ob pomanjkanju primerjalnih postjugoslovanskih raziskav, ostajajo vzorci in obseg participacije v postjugoslovanskih družbah nepreučeni. Slednje je presenetljivo, če vemo, da je v postkomunističnih državah udeležba državljanov v javnem življenju še posebej pomembna, saj pomeni osrednji vir legitimnosti novih demokratičnih sistemov in je hkrati pogoj njihovega obstoja (Nelson, 1996: 345); brez participacije ni konsolidacije novih demokracij (Barnes in Simon, 1998). Za razliko od ustaljenih demokracij se postkomunistične države ne morejo opreti na pretekle izkušnje z demokratičnim procesom in vrednotami (Nelson, 1996), zato državljanska mobilizacija v času procesa tranzicije za nove demokracije predstavlja še posebej pomemben izziv (Kostadinova, 2002: 742). Takoj po razpadu nekdanjih

⁴ Rus in Toša sta primerjala podatke o članstvu v združenjih pa tudi politično-psihološko dimenzijo (ocena pomena politike v življenju posameznika).

totalitarnih sistemov so bile ravni državljanske udeležbe sicer visoke v večini novih demokracij (Barnes, 2004; Kostadinova, 2002), a hkrati nižje kot na Zahodu (Kluegel in Mason, 1999). Naslednja postranzicijska leta so pokazala upad državljanske aktivnosti tudi v novih demokracijah (Barnes, 2006: 87), saj so med drugim njihovi prebivalci pojmovali demokracijo kot priložnost/svobodo za politično *neaktivnost* (Barnes, 2004: 4; Lewis, 1997: 447; Rose, 1995), tudi prebivalci v Sloveniji (glej Fink-Hafner in Kropivnik, 2006: 68).⁵

Glede na pomen, ki ga ima državljanska aktivnost za demokracijo, iz več vidikov preseneča pomanjkanje primerjalnih raziskav nekdanjih jugoslovanskih republik, ne nazadnje tudi zaradi strateškega pomena, ki ga zahodni Balkan predstavlja Evropski uniji. Metodološko najustreznejše tozadevne raziskave bi, v idealnem primeru, morale biti izvedene na reprezentativnih vzorcih vseh postjugoslovanskih entitet, tudi v longitudinalni perspektivi. Vendar pa slednjega, v segmentu, ki se nanaša na celoten postjugoslovanski vzorec, nekatere znane raziskave in baze podatkov ne omogočajo – npr. Svetovna raziskava vrednot (WVS) in Evropska družboslovna raziskava (ESS). Slednja zajema le članice EU, v peti val WVS (2005–08) pa sta bili izmed postjugoslovanskih entitet zajeti le Slovenija in Srbija⁶. Zadnji razpoložljivi podatki WVS za vse entitete segajo v četrti val (1999–2001), vendar v raziskavo ni bilo vključeno Kosovo. Zadnji primerljivi podatki brez Kosova so tako stari že dobro desetletje, zaradi česar jih je nujno potrebno dopolnjevati z analizami pričujočega tipa. Preden pa lahko izvedemo primerjalno analizo ravni državljanske udeležbe, moramo natančneje konceptualizirati naš predmet raziskave.

Dimenzije državljanske participacije

Raziskovalci na podlagi teoretičnih in empiričnih kriterijev razvrščajo oblike državljanske participacije v številne kategorije (Claggett in Pollock, 2006; Makarovič, 2002; Verba et al., 1995; Vromen, 2003). Danes je ena izmed osrednjih razdelitev razlikovanje med (konvencionalno) *politično* in *civilno-družbeno participacijo* (npr. Mihailović, 1986; Pantić, 1988; Torney-Purta in Richardson, 2002; Zukin et al., 2006). *Civilno-družbena* participacija je širše zastavljen koncept in zajema dejavnosti, ki so v dobro skupnosti in

⁵ V Sloveniji so v zadnjem desetletju upadale ravni številnih indikatorjev političnosti prebivalstva (glej Fink-Hafner, 2002; Makarovič, 2002; Rus in Toš, 2005).

⁶ Po oddaji pričujočega prispevka v recenzijo so znanstveni javnosti postali dostopni tudi empirični podatki Evropske raziskave vrednot (EVS) iz leta 2008, kamor so zajete vse postjugoslovanske države. Čeprav EVS zajema številne indikatorje protestne in civilno-družbene participacije, ima kljub temu ključno pomanjkljivost: zajema le dva indikatorja konvencionalne politične udeležbe (volilno udeležbo in članstvo oz. aktivnost v političnih strankah). To je še eden izmed razlogov zakaj je sicer reprezentativne raziskave tipa EVS smiselno dopolnjevati z analizami pričujočega tipa.

se nujno ne nanašajo na politične institucije. Pri njej gre za orientiranost k širšim družbenim vprašanjem, ki se lahko smatrajo kot politična kvečjemu implicitno (npr. prostovoljno delo v korist različnih nevladnih organizacij, članstvo v društvih in združenjih itd.; gl. Fištravec in Šipuš, 2005: 122–3; Torney-Purta et al., 2004; Zukin et al., 2006).

Na drugi strani pa se *politična* participacija nanaša predvsem na dejavnosti, ki so v neposrednem odnosu do formalnih institucij vladanja in konvencionalnih političnih akterjev (političnih strank in politikov) (glej Claggett in Pollock, 2006; Ekman in Amnå, 2009; Parry et al., 1992; Torney-Purta in Richardson, 2002; Verba in Nie, 1972).⁷ V politične participacije se torej uvrščajo aktivnosti, katerih cilj je vpliv na politične odločitve. Natančneje, politična je tista dejavnost, katere namen ali posledica je vplivanje na vladne odločitve; neposredno, preko vpliva na tvorbo ali implementacijo javne politike (ang. *public policy*); ali posredno, z vplivanjem na izbiro ljudi, ki izvajajo javno politiko (Verba et al., 1995: 38; glej tudi Brezovšek, 1995: 303; Kaase in Marsh, 1979: 42; Parry et al., 1992: 16). Takšna definicija poudarja, da je politična participacija prostovoljna (ni obvezna), da vključuje *dejanja* v ožjem pomenu besede (vanjo se ne uvrščajo aktivnosti, kot je npr. spremljanje politike v medijih), in da so ta dejanja usmerjena k politikom, javnim funkcionarjem in/ali institucijam (Scheufele in Nisbet, 2003: 302).⁸ Kot primere politične participacije zato pojmujeemo konvencionalne oblike političnega vedenja (udeležba na parlamentarnih volitvah, udeležba na političnih shodih, kontaktiranje politikov; prispevanje denarja in/ali opravljanje dela za politično stranko ali kandidata, prepričevanje drugih o izbiri kandidata/stranke idr.) (glej Henn et al., 2002: 187; Parry et al., 1992). Na drugi strani pa se razpravljanje o politiki z družino ali s prijatelji ter spremljanje medijev s politično vsebino ne uvršča v koncept politične participacije, saj ta dejanja eksplicitno niso namenjena političnim elitam, do elit neposredno ne vršijo pritiska, prav tako pa od njih ne terjajo odziva (glej Verba et al., 1978: 336).

Obstaja več teoretičnih klasifikacij znotraj okvira politične participacije: avtorji ločijo med formalno in neformalno (Paxton, 2007) oz. konvencionalno in nekonvencionalno (Barnes et al., 1979; Inglehart, 1977; Tomassen in van Deth, 1998), v okviru nekonvencionalne participacije pa med legalnimi in nelegalnimi (Makarovič, 2002) ter agresivnimi in neagresivnimi oblikami participacije (Kluegel in Mason, 1999). Klasifikacije politične participacije pa niso le vprašanje teorije, ampak tudi empiričnih podatkov. Tako je tudi v empiričnem pogledu klasifikacij več, vendar te nujno ne sovpadajo:

⁷ V tem smislu gre za t.i. konvencionalno politično participacijo.

⁸ Prva dva elementa (prostovoljnost in aktivnost) sta sicer tudi lastnosti civilno-družbene participacije.

v nekaterih raziskavah zajema koncept politične participacije poleg strankarskih dejavnosti tudi udeležbo na volitvah (Patterson, 2005), v drugih raziskavah pa volilna udeležba tvori samostojno dimenzijo (Bratton, 1999: 557; Claggett in Pollock, 2006; Newton in Montero, 2007)⁹. Jasno je, da je število dimenzij v končni fazi poleg teoretičnih in empiričnih izhodišč odvisno tudi od števila in raznolikosti indikatorjev participacije. Čeprav je bil cilj pričujoče analize ugotavljanje dimenzij ter povprečnih ravni participacije v postjugoslovanskih državah, se avtorji zavedajo pomena zgoraj omenjenih dejavnikov, ki utegnejo pogojevati dobljene rezultate.

Utemeljitev in hipoteze raziskave

Makarovič za participacijo v prvem desetletju slovenske demokracije ugotavlja nekatere problematične elemente, predvsem pa so zaskrbljujoče nizke ravni participacije, podobno ugotavljata tudi Rus in Toš (2005). Makarovič sklene, da si »politična participacija v slovenski družbi vsekakor zasluži temeljito nadaljnjo analizo« (2002: 84; glej tudi Rus in Toš, 2005: 294), in da bo »participaciji vsekakor treba nameniti večjo in bolj poglobljeno pozornost« (ibid: 86), predvsem ob »predpostavki, da je politična participacija pomemben del stabilnega demokratičnega političnega sistema« (ibid: 84). Na tem mestu lahko dodamo, da velja participacijo preučiti tudi širše, primerjalno, še posebej v postjugoslovanskem kontekstu ter analizirati, kako se Slovenija primerjalno umešča v postjugoslovanski prostor.

Na podlagi pregleda literature smo zastavili več hipotez. Najprej smo na individualni ravni predvideli obstoj več empiričnih dimenzij državljanske participacije (H1): najmanj dve (politična in civilno-družbena) (Ekman in Amnå, 2009), morda tudi tri: politična, ki se deli na volilno in nevolilno udeležbo (Patterson, 2005), ter civilno-družbena participacija (Zukin et al., 2006). Nato smo predvideli (H2), da so dimenzije medsebojno pozitivno povezane, da gre za t.i. »učinek prelivanja«¹⁰ oz. da je ena dimenzija participacije »odskočna deska« za ostale dimenzije (glej npr. McFarland in Thomas, 2006; Pantić, 1988; van der Meer in van Ingen, 2006; Zukin et al., 2006). Nazadnje smo predpostavili, da se povprečne ravni participacije med postjugoslovanskimi entitetami razlikujejo. Natančneje, izpeljani sta bili dve nasprotni hipotezi: v skladu z modernizacijsko teorijo se H3a glasi: višje ravni participacije so v socioekonomsko bolj razvitih državah (Davidson-Schmich, 2006; Janmaat, 2006; Newton in Montero, 2007). Obratno pa H3b napoveduje: socioekonomska razvitost je na agregatni ravni v postkomunističnih

⁹ V nekaterih študijah koncept politične participacije, poleg omenjenih konvencionalnih dejavnosti, zajame še protestne dejavnosti ter civilno-družbene dejavnosti (npr. Verba et al., 2003: 66).

¹⁰ Angl. *spill-over effect*.

državah nepovezana z ravnmi participacije oz. je z njimi negativno povezana (Duch, 1998; Kostadinova, 2003; Miheljak, 2006; Welzel, 2007). Takšen trend je v preučeni okoljih že bil opažen pred razpadom SFRJ (Mihailović, 1986; Miljević in Poplašen, 1991).

Načrt analize

S ciljem preučiti strukturo in obseg državljske participacije smo v pričujoči študiji najprej izvedli eksploratorno faktorsko analizo na enajstih kazalcih participacije in ugotavljali njeno dimenzionalnost. Nato smo preučili odnos med izkazanimi dimenzijami, nazadnje pa analizirali in primerjali ravni participacije v osmih postjugoslovanskih državah. V skladu z zadnjim ciljem smo izračunali še korelacijske koeficiente med preučeni povprečnimi vrednostmi participacije in tremi indikatorji makro razvoja.

Metoda

Vzorec

V raziskavi so bili v vzorec zajeti dodiplomski študenti prvih in drugih letnikov družboslovnih študijskih smeri v osmih postjugoslovanskih entitetah¹¹: v Federaciji Bosni in Hercegovini (Sarajevo, n = 254), Črni Gori (Podgorica, n = 251), na Hrvaškem (Split, n = 294), Kosovu (Priština, n = 288), v NJR Makedoniji (Skopje, n = 263), Republiki Srbski (Banja Luka, n = 294), Sloveniji (Maribor, n = 264) in Srbiji (Niš, n = 270). Povprečna starost v vzorcih se je gibala od 19,09 leta v srbskem ($SD = 0,70$) do 21,96 leta v kosovskem ($SD = 2,24$). Celoten vzorec je sestavljalo 60 % žensk (od 52 % v slovenskem do 66 % v črnogorskem vzorcu; glej Tabelo 3). Študentje so vprašalnike izpolnjevali pri predavanjih pod nadzorstvom za anketiranje usposobljenih predavateljev in raziskovalcev, zaradi česar je bila možnost predhodne samoselekcije izključena. Čeprav smo v naši raziskavi analizirali vzorec študentov, pa so nas zanimale predvsem medkulturne/medentitetne razlike.

Na tem mestu velja omeniti, da nekateri raziskovalci uporabijo študentskih vzorcev problematizirajo, predvsem v zvezi z njihovo zunanjo veljavnostjo (npr. Sears, 1986). Študentje se namreč od preostale populacije v mnogih pogledih razlikujejo; sestavljajo npr. ozko starostno skupino, vključeni so v izobraževalni sistem in v njem zasedajo razmeroma visok položaj (prav tam: 521). Naš namenski neverjetnostni vzorec družboslovnih študentov nam tako ne omogoča posploševanja na širšo populacijo, vendar pa nam zaradi

¹¹ Termina »entiteta« v pričujočem tekstu ne uporabljamo kot sinonim za »državo«, saj je slednji za entiteto Federacijo BiH in Republiko Srbsko neustrezen.

primerljivosti vseh osmih posameznih vzorcev omogoča veljavno primerjalno analizo. Anketiranci so namreč homogeni glede na nekatere ključne družbene dejavnike (starost, izobrazba, družbeni status, tip študija) in so tako posledično primerljiva enota (v našem primeru gre za t.i. ujemalni vzorec /angl. matched sample/). Uporaba homogenega (npr. študentskega) vzorca poveča verjetnost, da so razlike med vzorci dejansko odraz nacionalnih/kulturnih razlik (Schwartz, 1999: 34; Reynolds et al., 2000; Van de Vijver in Leung, 1997).

Dodatno dimenzijo o uporabnosti študentskih vzorcev je dala tudi raziskava Flereta in Lavriča (2008), kjer avtorja pri primerjavi študentskih in nacionalnih vzorcev iz Evropske raziskave vrednot (EVS) triindvajsetih evropskih držav ugotavljata, da je, kadar je obstajala statistično značilna povezanost med proučenimi spremenljivkami v obeh vzorcih (nacionalnem in študentskem) hkrati, bila ta povezanost vselej istosmerna. Prav tako sta analizirala povprečne vrednosti in ugotovila, da obstajajo močna povezanost (Pearsonovi in Spearmanovi koeficienti povezanosti) med rangom študentskih in nacionalnih vzorcev. Z drugimi besedami: države, ki imajo z mednarodno-primerjalnega vidika npr. visoko religiozne študente, imajo tudi visoko religiozno celotno populacijo (do podobnih rezultatov sta avtorja prišla tudi z analizo drugih indikatorjev). Avtorja tako priznavata, da študentski vzorci resda niso reprezentativni za splošno prebivalstvo, saj se študentje razlikujejo od preostale populacije, a hkrati dodajata, da je mogoče predpostaviti, da se študentje v različnih kulturnih okoljih od preostale populacije razlikujejo v podobnih pogledih – so npr. sistematično bolj postmaterialistično orientirani, bolj permissivni glede pravice do splava in manj religiozni kot preostala populacija. Glede na rezultate svoje raziskave skleneta, da so študentski vzorci primerni in veljavni za meddržavne ter medkulturne primerjave. Uporaba homogenih (predvsem študentskih) vzorcev z neverjetnostnim vzorčenjem je posledično v starejših kot tudi novejših primerjalnih raziskavah, zaradi njihovih omenjenih lastnosti, pogosta praksa (med drugim glej npr. DeJong et al., 1976; Forgas et al., 1977; Hofstede, 1980; Darley in Johnson, 1993; McClenon, 1993; Burton et al., 2000; Hoellinger in Smith, 2002; Soares, 2004). Skladno z ugotovitvami o ustreznosti študentskih vzorcev tako npr. Hoellinger in Smith pri primerjalnem proučevanju religioznosti in novodobništva na študentskih vzorcih ne podajata sklepov le o študentski populaciji, ampak tudi o »religioznih vrednotah celotne populacije« (2002: 245). Podobno tudi Schwartz v svojih raziskavah vrednot na podlagi homogenih vzorcev sklepa o »nacionalnih vrednotah« (1999: 45). Če povzamemo: avtorji tega prispevka izhajamo iz predpostavke, da so študentski vzorci veljavni in zanesljivi za analizo meddržavnih razlik, čeprav je jasno, da so za namen posploševanja na splošne populacije najbolj primerni reprezentativni nacionalni vzorci.

Merski instrument

V literaturi se pojavljajo različne klasifikacije politične participacije, posledično pa tudi njenih merskih instrumentov (za pregled glej Brady, 1999; za raziskave politične participacije v Sloveniji glej npr. Adam, 1991; Brezovšek, 1995; Fink-Hafner in Kropivnik, 2006; Jezernik, 1984; Makarovič, 2002; Mihelj, 2002; Ule in Mihelj, 1995). *Konvencionalno nevolilno politično participacijo* smo v naši raziskavi merili s trditvami o pogostosti izvajanja petih političnih dejanj. Lestvica je bila delno povzeta po Barnesu in sodelavcih (Barnes et al. 1979; Barnes, 2006; glej tudi Verba in Nie, 1972) ter je tako zajemala v zadnjih desetletjih najpogosteje analizirane kazalce politične udeležbe. Anketiranci so ocenjevali lastno frekvenco (1 = nikoli, 4 = pogosto) sledečih političnih dejanj: prisotnost na političnem shodu ali zborovanju; kontaktiranje javnih uradnikov ali politikov; prispevanje denarja za politično stranko ali kandidata; opravljanje dela za politično stranko ali kandidata; poskušanje prepričevanja drugih, da na volitvah izberejo istega kandidata/stranko kot anketiranec.

Volilno participacijo smo merili z dvema vprašanjem: »Ali si glasoval na zadnjih parlamentarnih volitvah?« (1 = da, 2 = ne) ter »Ali boš glasoval na prihodnjih parlamentarnih volitvah« (1 = zagotovo bom, 4 = zagotovo ne bom). Odgovore za preteklo volilno udeležbo smo zaradi večje primerljivosti rekodirali v lestvico od 1 (da) do 4 (ne).

Družbeno-civilna participacija je, kot smo videli, oblika participacije, ki se v ožjem smislu ne nanaša na konvencionalno (strankarsko) politično participacijo, ampak na širšo družbeno angažiranost (Fištravec in Šipuš, 2005; Torney-Purta et al., 2004; Zukin et al., 2006). Koncept te vrste participacije smo temu ustrezno merili s trditvami o pogostosti izvajanja štirih posameznih civilno-družbenih dejanj s strani anketirancev (1 = nikoli, 4 = pogosto): aktivnost za mladinske interese in mlade; aktivnost za varovanje okolja in varstvo živali; aktivnost za varnost in urejenost kraja, kjer anketiranec biva; ter aktivnost za revne in socialno šibke. Ta lestvica je bila predhodno uporabljena v slovenskih raziskavah ŠOUM (npr. Flere et al., 2005), razširjena verzija te lestvice pa v nemški študiji mladine (Hurrelmann in Albert, 2002).

Rezultati

Dimenzije državljanske participacije

Najprej nas je zanimalo, ali se analizirani pokazatelji participacije uvrščajo v posamezne ločene dimenzije (H1). Za preverbo te hipoteze in hkratno potrditev ustreznosti indikatorjev za meddržavne primerjave smo izvedli eksploratorno faktorško analizo enajstih mer participacije na celotnem vzorcu (Tabela 1).

Tabela 1: MATRIKA ROTIRANIH FAKTORJEV DVANAJSTIH INDIKATORJEV DRŽAVLJANSKIH PARTICIPACIJ, CELOTEN VZOREC

	Faktorji		
	Nevolilna participacija	Volilna participacija	Civilno-družbena participacija
Bil prisoten na političnem shodu ali zborovanju.	0,72		
Kontaktiral javne uradnike ali politike.	0,76		
Prispeval denar za politično stranko ali kandidata.	0,71		
Delal za politično stranko ali kandidata.	0,79		
Poskusil prepričati druge, da na volitvah izberejo istega kandidata/stranko kot jaz.	0,64		
Ali si glasoval na zadnjih parlamentarnih volitvah?		0,84	
Ali boš glasoval na naslednjih parlamentarnih volitvah?		0,84	
Aktiven sem za mladinske interese in mlade.			0,72
Aktiven sem za varovanje okolja in varstvo živali.			0,81
Aktiven sem za varnost in urejenost kraja, kjer bivam.			0,80
Aktiven sem za revne in socialno šibke ljudi.			0,79
Delež pojasnjene variance (%)	24,94%	22,86	13,44

Opombe: Metoda glavnih osi s poševno rotacijo. Vrednosti, manjše od 0,4, niso prikazane.

Rezultati so pokazali obstoj jasno ločenih dimenzij državljske participacije. Natančneje, na celotnem vzorcu se je izkazalo, da uporabljeni indikatorji predstavljajo tri dimenzije participacije, ki so pojasnili 24,94 %, 22,86 % in 13,44 % celotne skupne variance. Glede na indikatorje, ki so obežili posamezne faktorje, smo dimenzije poimenovali: nevolilna politična participacija, volilna participacija in civilno-družbena participacija. Identična faktorjska struktura je nastala tudi na ravni posameznih vzorcev (ni prikazano). Rezultati eksploratorne faktorjske analize so torej pokazali: 1) da obstajajo različne dimenzije participacije, kar daje podporo H1 (Newton in Montero, 2007; Parry et al., 1992: 51; Verba in Nie, 1972); 2) da so te dimenzije meddržavno univerzalne in 3) da so naši indikatorji in lestvice participacije posledično ustrezni za medkulturne primerjave. Na podlagi rezultatov eksploratorne faktorjske analize smo ustvarili tri sumacijske lestvice participacije. Tabela 3 prikazuje opisno statistiko sociodemografskih spremenljivk ter notranjo konsistentnost lestvic v posameznih vzorcih.

Povezanost med dimenzijami participacije

Rezultati v Tabeli 2 pa kažejo, da so dimenzije participacije na individualni ravni (celoten vzorec, $n = 2.178$) v skladu s H2 medsebojno pozitivno in statistično značilno povezane, kar je skladno z drugimi raziskavami (McFarland in Thomas, 2006; Newton in Montero, 2007; Pantić, 1988; van der Meer in van Ingen, 2006; Zukin et al., 2006). Nekoliko presenetljivo je ta povezanost močnejša med konvencionalno in civilno-družbeno participacijo $r = 0,29$ ($p < 0,01$) kot med nevolilno in volilno politično participacijo $r = 0,13$ ($p < 0,01$; glej Tabelo 2), čeprav sta slednji obe »konvencionalni« (strankarski, institucionalni in orientirani k političnim elitam; Inglehart, 1977). Verjetno gre to pojasniti skozi dejstvo, da ima volilna participacija kot spremenljivka relativno nižjo diskriminatorno moč, ker v njej v veliki meri sodeluje večji del prebivalstva, terja manj individualnega napora in resursov s strani posameznika (Verba in Nine, 1972: 52), in ker je v večji meri odvisna od institucionalnih okvirov (Blais, 2007). Ugotovitev o najmočnejši povezanosti med konvencionalno in civilno-družbeno participacijo kaže, da verjetno obstaja »učinek prelivanja«, da so torej aktivni na eni dimenziji aktivni tudi na drugi. Povezava je najšibkejša med volilno in civilno-družbeno participacijo ($r = 0,05$; $p < 0,05$). Čeprav na tem mestu podrobneje ne predstavljamo analize znotraj osmih individualnih vzorcev, so te bile izvedene in so v veliki meri pokazale podobne rezultate, a so obstajala tudi določena odstopanja (med drugim je bila npr. povezanost med civilno-družbeno in volilno participacijo signifikantna le v dveh entitetah, v Sloveniji in na Kosovu, signifikantna povezanost med konvencionalno in civilno-družbeno pa je obstajala v šestih entitetah).

*Tabela 2: POVEZANOST MED TREMI DIMENZIJAMI PARTICIPACIJE
NA CELOTNEM VZORCU POSTJUGOSLOVANSKIH ENTITET,
INDIVIDUALNA RAVEN (N = 2.178)*

	Politična participacija	Civilno-družbena participacija
Volilna participacija	0,13**	0,05*
Civilno-družbena participacija	0,29**	

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$.

Povprečne ravni državljanske participacije

Rezultati v zadnjem stolpcu Tabele 3 (glej tudi Sliko 1) kažejo, da se postjugoslovanske entitete medsebojno statistično značilno razlikujejo na vseh treh sumacijskih merah participacije.

Tabela 3: OPISNA STATISTIKA DEMOGRAFSKIH SPREMENLJIVK
IN PREUČEVANIH INDIKATORJEV DRŽAVLJANSKIH
PARTICIPACIJ, POSAMEZNI VZORCI

Mere	F BiH N = 252	ČRNA GORA n = 245	HRVAŠKA n = 293	KOSOVO n = 283	NJR MAKE- DONIJA n = 263	REPUBL. SRBSKA n = 290	SLOVE- NIJA n = 262	SRBIJA n = 269
Starost (M / SD)	19,9 / 1,55	19,43 / 2,76	19,87 / 2,03	21,06 / 2,24	19,45 / 1,54	20,01 / 1,04	19,82 / 1,29	19,09 / 0,70
Spol (%)								
Moški	41,9	34,0	47,6	41,2	45,2	35,5	38,5	38,3
Ženski	58,1	66,0	52,4	58,8	54,8	64,5	61,5	61,4
Družinska strukt. (%)								
Tradicionalna (2 biološka starša)	67,9	78,0	80,5	83,6	87,4	78,8	77,1	88,4
Netradicionalna (drugo)	32,1	22,0	19,5	16,4	12,6	21,2	22,9	11,6
Družinski SES (%)								
Nižji	2,4	0,8	0,7	1,8	1,1	0,7	1,1	1,1
Nižji srednji	10,4	11,7	9,9	18,5	9,9	17,0	14,5	23,2
Srednji	47,8	47,6	56,7	44,7	51,9	48,8	46,6	47,9
Višji srednji	31,7	35,1	27,6	28,4	30,2	29,4	33,6	25,1
Višji	7,6	4,8	5,1	6,5	6,9	4,2	4,2	2,6
Kraj bivanja (%)								
Podeželje/vas	4,4	5,3	15,7	18,7	8,4	11,4	42,4	17,2
Manjše mesto (1.000-10.000 pr.)	13,7	11,9	19,5	17,2	10,3	8,3	21,4	16,1
Srednje mesto (< 50.000 preb.)	23,7	31,6	19,1	16,8	18,3	24,9	11,8	25,8
Večje mesto (> 50.000 preb.)	58,2	51,2	45,7	47,4	63,0	55,4	24,4	40,0
Mere (Min-Max) / Št. trditev v sumacijski lestvici								
	M (SD)	α	M (SD)	α	M (SD)	α	M (SD)	α
Politična participacija (1-4) / 5	1,73 ^a (0,67)	1,78	1,39 ^c (0,49)	1,36 ^c (0,54)	1,65 ^{ab} (0,68)	0,78	1,45 ^c (0,57)	1,31 ^c (0,43)
Civilnodružbena participacija (1-4) / 4	2,68 ^d (0,70)	0,79	2,29 ^{bc} (0,76)	2,27 ^b (0,71)	2,79 ^d (0,82)	0,81	2,27 ^b (0,69)	2,08 ^a (0,69)
Volilna participacija (1-4) / 2	3,63 ^{ab} (0,99)	0,61	3,63 ^{ab} (0,99)	0,51	3,94 ^{ab} (0,69)	0,53	3,67 ^{ab} (0,95)	3,81 ^b (0,77)
	0,61	0,51	0,53	0,37	0,57	0,61	0,62	0,50

Opombe: Povprečne vrednosti spremenljivk, označene z različno nadpisanimi črkami, se med seboj statistično značilno razlikujejo.

*p < 0,05; **p < 0,001.

Na merah nevolilne in civilno-družbene participacije najvišje povprečne vrednosti beležijo najmanj razvite entitete (Kosovo, F BiH in NJR Makedonija). To potrjujejo tudi koeficienti med povprečnimi vrednostmi participacije ter tremi merami socioekonomske in politične razvitosti v Tabeli 4. Vseh šest koeficientov med povprečnimi ravnmi nevolilne in civilne participacije ter kazalci razvitosti je negativnih, pet izmed njih je statistično značilnih. Z drugimi besedami, najbolj razviti Slovenija in Hrvaška imata najnižje povprečne stopnje obeh omenjenih tipov participacije, kar ni v skladu z modernizacijsko teorijo in študijami iz Zahoda, kjer je participacija višja v ekonomsko bolj razvitih državah (glej Adam, 2008; Blais, 2007; Janmaat, 2006; Newton in Montero, 2007; Norris, 2002: 150; Roller in Rudi, 2008). So pa na drugi strani naši rezultati skladni s primerjalnimi študijami, izvedenimi pred razpadom nekdanje SFRJ (npr. Mihailović, 1986; Miljević in Poplašen, 1991) in nekaterimi raziskavami postkomunističnih držav (Duch, 1998).

Tabela 4: POVEZANOST MED POVPREČNIMI VREDNOSTMI TREH DIMENZIJ PARTICIPACIJE IN TREMI MERAMI RAZVOJA (BDP PER CAPITA, HDI INDEKS, FREEDOM HOUSE VREDNOSTI) NA VZORCU POSTJUGOSLOVANSKIH ENTITET, AGREGATNA RAVEN (N = 8)

	Politična participacija	Civilno-družbena participacija	Volilna participacija
BDP	-0,71*	-0,89*	0,57
HDI index	-0,73*	-0,86**	0,54
Freedom House vrednosti	-0,67	-0,82*	0,58

Opombe: BDP podatki (PPP v letu 2007) in HDI indeks podatki povzeti po United Nations Development Programme (2009), podatki za Kosovo povzeti po CIA Fact Book (<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/kv.html>). Freedom House vrednosti povzeti po Goehring (2008).

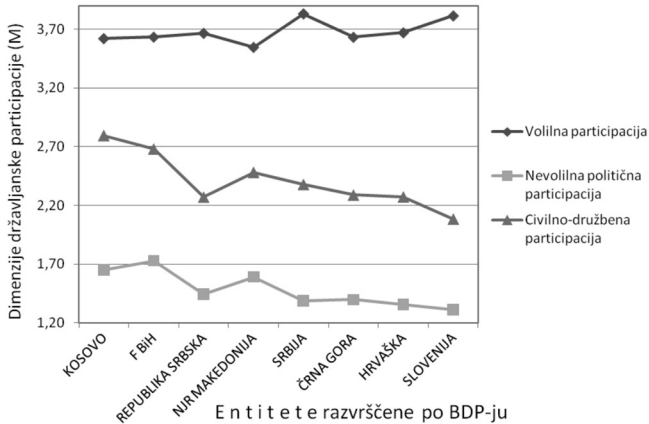
*p < 0,05; **p < 0,01.

Če pogledamo še ravni volilne participacije, vidimo obraten vzorec. Slika 1 kaže, da so na tej dimenziji participacije aktivnejši mladi iz socioekonomsko bolj razvitih držav.¹² O tem pričajo tudi koeficienti povezanosti (Tabela 4, zadnji stolpec), ki so pozitivni, a niso statistično značilni. Naši rezultati v primeru nevolilne in civilno-družbene participacije torej ne potrjujejo H3a glede višjih stopenj participacije v ekonomsko bolj razvitih državah, delno jo potrjujejo le, ko gre za volilno udeležbo, vendar so koeficienti manjši in

¹² Primerjava naših rezultatov s podatki dejanske volilne udeležbe je pokazala podobno sliko razporeditve držav po kriteriju stopnje volilne udeležbe. Tudi po uradnih podatkih (povzeti po The International IDEA Voter Turnout Website; <http://www.idea.int/vt>) beležijo namreč najvišjo udeležbo na parlamentarnih volitvah štiri ekonomsko najbolj razvite države – po podatkih za volilno udeležbo na zadnjih parlamentarnih volitvah si sledijo: Črna Gora, Slovenija, Srbija in Hrvaška.

neznačilni. H3b pa je na drugi strani potrjena na obeh nevolilnih dimenzijah participacije.

Slika 1: POVPREČNE RAVNI DIMENZIJ DRŽAVLJANSKE PARTICIPACIJE V OSMIH POSTJUGOSLOVANSKIH ENTITETAH

Opombe: BDP podatki (PPP v letu 2007) za razporeditev držav povzeti po United Nations Development Programme (2009), podatki za Kosovo (PPP v letu 2007) povzeti po CIA Fact Book (<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/kv.html>). Politična participacija (nikoli = 1, pogosto = 4), civilno-družbena participacija (nikoli = 1, pogosto = 4), volilna participacija (1 = ne volim, 4 = volim).

Sklep

V naši raziskavi so bile preučene dimenzije državljske participacije, njihova povezanost in povprečne ravni v postjugoslovanskih entitetah. Izhajajoč iz dosedanjih študij, smo predvideli obstoj več dimenzij participacije in njihovo pozitivno medsebojno povezanost. Prav tako smo ugotavljali tudi vrednost modernizacijske teorije pri pojasnjevanju državljske participacije v postkomunističnem kontekstu. Zanimalo nas je, ali v skladu z modernizacijsko teorijo obstajajo višje ravni participacije v ekonomsko bolj razvitih državah, ali pa se ohranjajo trendi iz časa pred razpadom Jugoslavije, ko so raziskave konec 1980-ih pokazale večjo angažiranost prebivalstva v socioekonomsko manj razvitih republikah.

Naša analiza je skladno dosedanjimi raziskavami pokazala obstoj več dimenzij participacije: nevolilno, volilno in civilno-družbeno (Claggett in Pollock, 2006; Newton in Montero, 2007; Parry et al. 1992; Verba in Nie, 1972; Verba et al., 1978; Vromen, 2007). Izkazane dimenzije zato velja tudi v prihodnji raziskavi postjugoslovanskih držav analizirati ločeno, predvsem pa se je potrebno izogniti združevanju nevolilne in volilne dimenzije pri ugotavljanju dejavnikov participacije na individualni ravni kot tudi pri

primerjavi ravni na agregatni ravni. Na obeh ravneh namreč obstaja precejšnja variabilnost v okviru obeh omenjenih dimenzij, skupna obravnava pa bi ugotovljene razlike lahko zakrila.

Rezultati so prav tako nakazali obstoj pozitivne povezanosti vseh treh tipov participacije, kar ima tudi pomembne praktične implikacije. Če so mladi aktivni predvsem skozi civilno-družbeno participacijo, učinek preliivanja pa je možen tudi v smeri konvencionalne in volilne participacije (in nazaj), potem bi veljalo na državni, predvsem pa lokalni ravni investirati v razvoj in podporo programov (predvsem za mlade), ki sami po sebi nujno ne zvišujejo kompetenc, znanja in veščin v krogu konvencionalne participacije, vendar jih usmerjajo in vključujejo v civilno-družbeno angažiranost. Takšni družbeni programi namreč utegnejo imeti tudi globlje in ožje (politične) učinke, država pa od njih neposredne koristi (če smatramo, da sta volilna udeležba in konvencionalna participacija izkaz legitimnosti političnega sistema). Naši rezultati tako ne potrjujejo ugotovitev Maceda, ki sicer ugotavlja, da civilno-družbena participacija ameriški mladini predstavlja »alternativo« politični udeležbi (Macedo et al., 2005: 51). Na vzorcu postjugoslovanske mladine rezultati prej kažejo na komplementarnost obeh dimenzij.

Rezultati naše raziskave so pokazali tudi na obstoj statistično značilnih razlik v participaciji med obravnavanimi okolji, vendar te razlike niso v skladu s pričakovani modernizacijske teorije. Višje vrednosti dveh dimenzij državljanske participacije so bile namreč tudi danes, dve desetletji po razpadu SFRJ, izmerjene v ekonomsko manj razvitih državah, kar kaže na ohranitev trenda iz časa bivše Jugoslavije, kjer so manj razvite republike in pokrajine praviloma dosegale višje ravni na kazalcih politične in civilno-družbene angažiranosti (Mihailović, 1986; Miljević in Poplašen, 1991).¹³ Tako je mogoče reči, da razlike

¹³ Za primerjavo so nam na voljo predvsem raziskave, izvedene tik pred razpadom Jugoslavije. Zanimivo, ena prvih svetovnih primerjalnih študij participacije (Verba et al., 1978) je bila izvedena tudi v takratni Jugoslaviji, vendar avtorji ne poročajo o medrepubliških razlikah v participaciji, kljub temu da je bil vzorec primerno republiško strukturiran (resda so avtorji v vzorec zajeli le štiri republike). Empirične podatke iz iste raziskave je sicer predhodno analizirala ena izmed soizvajalk raziskave, Ana Barbič, ki je preučila obstoj medrepubliških razlik v politični participaciji (gl. Barbič, 1973). S posebnim poudarkom na ugotavljanju razlik v participaciji med spoloma je Barbičeva želela ugotoviti, ali obstaja povezanost med ekonomskim razvojem republik in sociopolitično participacijo žensk (ibid.: 27), kar pomeni, da je analizirala napovedovalno moč modernizacijske teorije. Natančneje, participacijo žensk v Sloveniji (kot ekonomsko najbolj razvito jugoslovansko republiko) je primerjala s participacijo žensk v treh drugih republikah (Hrvaški, Makedoniji in Srbiji). Izkazalo se je, da nekateri rezultati (v smislu večje participacije žensk v ekonomsko bolj razviti Sloveniji) potrjujejo modernizacijsko teorijo, drugi pa ne. Izkazalo se je na primer, da so se ženske v obeh najbolj razvitih republikah (v primerjavi s prebivalkami ekonomsko manj razvite Makedonije in deloma Srbije) praviloma pogosteje udeleževale volitev, sodelovale v političnih kampanjah, lokalnih skupnostih, telesih samoupravljanja in so pogosteje bile članice Zveze komunistov Jugoslavije. Po drugi strani pa participacija žensk v ekonomsko najbolj razviti republiki, Sloveniji, v nekaterih primerih ni bila višja kot v drugi najbolj razviti republiki, Hrvaški (gl. Barbič, 1973). Rezultati omenjene raziskave so kljub temu kazali na trend višjih ravni participacije v obeh ekonomsko najbolj razvitih republikah in tako potrjevale veljavnost modernizacijske teorije.

med stopnjami državlanske participacije v postjugoslovanskih okoljih v precejšnji meri niso skladne s predvidevanji teorije modernizacije, niti s trendi v zahodni Evropi, kjer se kaže pozitivna povezanost med obsegom participacije in ekonomsko razvitostjo držav (Adam, 2008; Blais, 2007; Davidson-Schmich, 2006; Janmaat, 2006; Newton in Montero, 2007; Norris, 2002; Roller in Rudi, 2008; Scarrow, 2007). Če rezultati najnovejših primerjalnih raziskav v postjugoslovanskem kontekstu potrjujejo veljavnost modernizacijske teorije pri pojasnjevanju *vrednotnih* medentitetnih razlik (Flere in Lavrič, 2007), pa v primeru politične angažiranosti lahko pritrđimo Miheljaku (2006) o naraščajoči politični pasivizaciji državljanov ob hkratnem socioekonomskem napredku. Rezultati pričujoče raziskave nakazujejo potrebo po dodatni modifikaciji modernizacijske teorije (glej npr. Inglehart in Welzel, 2007) ter smiselnost analize participacije tudi skozi druge pojasnjevalne teorije (npr. institucionalne razlage in teorijo racionalno izbire; glej Duch, 1998). Zanimivo je, da je ravni volilne udeležbe mogoče delno pojasniti z modernizacijsko teorijo. Tukaj lahko ugi bamo, da imajo socioekonomsko bolj razvite države verjetno tudi razvitejše institucionalne mehanizme, s katerimi državljanke pritegnejo na volitve.

»Neuspešnost« modernizacijske teorije pri pojasnjevanju nevolilne udeležbe je mogoče iskati v številnih kontekstualnih dejavnikih, ki se pojavljajo v postjugoslovanskih družbah: pomembno vlogo lahko igrajo (latentni) etnični konflikti v vsaki od treh entitet z visoko participacijo in možnost njihove obnove, pa tudi nekatera nerešena temeljna državna vprašanja. V družbi treh entitet z visoko nevolilno participacijo bi bilo s tega stališča pričakovati tudi Republiko Srbsko (njena odsotnost zahteva posebno raziskovanje), možno pa je, da gre v tem primeru za splošnejšo politično apatijo, ki je rezultat izgubljene vojne. Tako je lahko pomemben dejavnik participacije predvsem »politizacija« družbe (van Deth in Elff, 2004), tj. obseg in globina obstoječih družbenih razcepov v posameznih entitetah (stopnja etnične heterogenosti, verska fragmentacija idr.). Prav tako velja poudariti, da v tako raznolikih družbah, kot so nekdanje jugoslovanske republike, obstaja možnost kvalitativno različne motivacije, ki je v ozadju participacije: če npr. albanski mladostnik (ali odrasli) participira v boju za neodvisnost v NJR Makedoniji, gre za fenomen, ki je fundamentalno drugačen od npr. aktivnosti slovenskega mladostnika v ekološkem gibanju.¹⁴ Naši rezultati zato nujno ne zavračajo teorije modernizacije, temveč nakazujejo potrebo po vnosu dopolnitev, vezanih na omenjene izjemne pogoje, jasno pa je, da iz splošne sociološke teorije ni možno tako uspešno izvajati sklepov o ravneh participacije brez upoštevanja politične dinamike, fenomena »politične utrujenosti«, bližnje konfliktne preteklosti idr.

¹⁴ Kljub merskem instrumentu, ki je bil poenoten, je takšne globlje (motivacijske) razlike težje ustrezno zaznati s kvantitativnimi raziskavami.

Glede participacije v Sloveniji ugotavljamo, da so naši rezultati primerljivi s komparativnimi raziskavami srednje in Vzhodne Evrope, po katerih ima Slovenija participativno prednost le pred malim številom držav – Romunijo, Bolgarijo, Rusijo, Ukrajino in Belorusijo (povz. po Makarovič, 2002: 85; glej tudi Barnes, 2006: 87; Mason, 1995: 396; Rus in Toš, 2005), zaostaja pa za ostalimi tranzicijskimi državami.¹⁵ Naša raziskava kaže, da se lahko temu seznamu v primeru nevolilne participacije pridružijo še vse nekdanje jugoslovanske republike. Seveda se na tem mestu ni mogoče izogniti vprašanju, kaj rezultati naše raziskave povedo o stopnji demokratične konsolidacije v Sloveniji, v primerjavi z ostalimi nekdanjimi republikami. Čeprav bi bilo mogoče na podlagi rezultatov, po katerih dosegajo najnižje ravni participacije (posrednega indikatorja demokracije) najbolj razvite države (Slovenija, Hrvaška in Srbija), sklepati tudi o njihovi nizki stopnji konsolidacije, bi bili po mnenju avtorjev takšni zaključki zmotni. Skoraj vsi *institucionalni* indikatorji demokratizacije in socioekonomske razvitosti (Freedom House vrednosti, Human Development Indeks razvitosti itd.) namreč kažejo, da je institucionalna konsolidacija demokracije v največji meri pravzaprav dosežena v Sloveniji in ostalih ekonomsko bolj razvitih nekdanjih jugoslovanskih republikah. Tako se je bolj smiselno vprašati, ali je državljanska participacija v postkomunističnem kontekstu še vedno merodajen pokazatelj stopnje demokratizacije. Če je Duch (1998) že pred dobrim desetletjem ugotavljal negativno povezanost med ekonomsko razvitostjo in protestno dimenzijo participacije, se zdi, da danes ta povezanost velja tudi za nekatere konvencionalne oblike politične pa tudi civilno-družbene participacije. Novejše primerjalne raziskave so namreč pokazale, da so določeni vidiki državljanske participacije negativno povezani z demokracijo. Natančneje, ugotavlja se, da ima participacija negativen vpliv na kasnejše stopnje demokratizacije (tudi ob nadzoru preteklih stopenj demokratizacije) (Welzel, 2007: 406). Naša raziskava potrjuje trend o negativni povezanosti tudi v postkomunističnem vzorcu držav, to pa razširi še na nevolilno in civilno-družbeno dimenzijo. Seveda se tu odpre normativno vprašanje morebitnih posledic takšnih trendov za nadaljnji obstoj demokracij, vendar to vprašanje presega okvire pričujoče študije.

Na koncu je potrebno omeniti še nekatere pomanjkljivosti naše raziskave. Sem gre nedvomno prišteti uporabljen vzorec, ki ni bil reprezentativen za populacije odraslih državljanov obravnavanih okolij, čeprav je ustrezal namenu mednacionalnih primerjav. Ravni državljanske participacije bi bilo zato v prihodnji raziskavah potrebno preučiti tudi na reprezentativnih

¹⁵ Rus in Toš (2005: 295) ponujata naslednjo razlago apolitičnosti: v Sloveniji »biti političen, dejaven, pripadati ... pomeni biti sovražen, nekaj zavrženega, nekaj, kar ostri spopade ...« in kar je daleč od razumevanja politike kot »možnosti racionalnega urejanja različni interesov, ki spodbujajo razvoj družbe«.

nacionalnih vzorcih v vseh postjugoslovanskih entitetah pa tudi v longitudinalnih raziskavah. V naši raziskavi prav tako nismo analizirali nekaterih pomembnih dimenzij participacije (npr. nekonvencionalne oblike participacije, kot so udeležba na protestnih shodih oz. demonstracijah, stavke, podpisovanje peticij itd.), prav tako ne nekaterih nevedenjskih dimenzij participativne politične kulture (politično zanimanje, občutek notranje in zunanje politične kompetence, politično zaupanje idr.), kot tudi ne nekaterih drugih vedenjskih dimenzij (razpravljanje o politiki, spremljanje medijev s politično vsebino ipd.). Omenjene pomanjkljivosti bi bilo potrebno preseči v prihodnjih raziskavah.

Sklenemo lahko, da so meddržavne razlike v participaciji iz 1980-ih v postjugoslovanskem kontekstu ohranjene, da pa to ne pomeni nujno oviro procesu demokratizacije. V prihodnje se moramo zato raziskovalci posvetiti še potencialno bolj perečemu problemu – ali in kako so stopnje participacije znotraj postjugoslovanskih entitet družbeno pogojene. Pomembno je namreč preučiti, katere družbene skupine participirajo bolj in katere manj. Politična participativna neenakost, npr. v prid populaciji z nedemokratičnimi (npr. avtoritarnimi) vrednotnimi orientacijami, bi namreč lahko predstavljala nevarnost procesu konsolidacij novih demokracij (Thomassen in van Deth, 1998: 154) in tlakovala pot novim avtoritarnim, populističnimi »narodnim voditeljem«. Sedanja globalna družbeno-ekonomska kriza je namreč več kot plodna podlaga za njihov vznik, o resni nevarnosti takšnega pojava pa pričajo manj kot dve desetletji stare izkušnje v nekaterih postjugoslovanskih družbah.

LITERATURA

- Abramson, Paul, R., Aldrich, John, H. (1982): Decline of Electoral Participation in America. *American Political Science Review* 76: 502–521.
- Adam, Frane (1991): Politična participacija kot sestavina kakovosti življenja. *Družboslovne razprave* 8 (12): 102–117.
- Adam, Frane (2007): Socialni kapital v evropskih državah: ugotovitve, trendi in metodološke pomanjkljivosti primerjalnih študij. *Annales, Series historia et sociologia* 17 (2): 377–392.
- Adam, Frane, Makarovič, Matej, Rončević, Borut, Tomšič, Matevž (2005): The challenges of sustained development: the role of socio-cultural factors in East-Central Europe. New York, Budapest: Central European University Press.
- Adam, Frane (2008): Mapping social capital across Europe: findings, trends and methodological shortcomings of cross-national surveys. *Social Science Information* 47 (2): 159–186.
- Almond, Gabriel, Verba, Sidney (1963): *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Barber, Benjamin, R. (1984): *Strong democracy: participatory politics for a new age*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
- Barbič, Ana (1973): Citizen participation in four Yugoslav republics. V *Participation and self-management* (Zagreb), 6, 23–36.
- Barnes, Samuel H. (2004): *Political Participation in Post-Communist Central and*

- Eastern Europe. Center for the Study of Democracy, Paper 04'10. Dostopno prek <http://repositories.cdlib.org/csd/04-10>, 10. 11. 2007.
- Barnes, Samuel, H. (2006): The Changing Political Participation of Postcommunist Citizens. *International Journal of Sociology* (36) 2: 76-98.
- Barnes, Samuel, H., Kaase, Max, et al. (1979): *Political Action: An Eight Nation Study*. Ann Arbor, Michigan: Inter-University Consortium for Political and Social research.
- Barnes, Samuel, Henry, Simon, János (ur.) (1998): *The postcommunist citizen*. Budapest: Erasmus Foundation.
- Bashkirova, Elena (2002): Political Participation in Central and Eastern Europe. Results of the 1999 European Values Surveys. V Dieter Fuchs et al. (ur.), *Burger und Demokratie in Ost und West*, 319-332. Wiesbaden: Westdeutscher Verlag.
- Bennett, Stephen, E., Flickinger, Richard, S., Rhine, Staci, L. (2000): Political talk over here, over there, over time. *British Journal of Political Science* 30: 99-119.
- Bernhagen, Patrick, Marsh, Michael (2007): Voting and Protesting: Explaining Citizen Participation in Old and New European Democracies. *Democratization* 14 (1): 44-72.
- Blais, André (2007): Turnout in Elections. V Russell Dalton in Hans-Dieter Klingemann (ur.), *Oxford Handbook of Political Behavior*, 621-635. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Brady, Henry, E. (1999): Political Participation. V John P. Robinson, Philip R. Shaver in Lawrence S. Wrightsman (ur.), *Measures of Political Attitudes*, 737-801. San Diego: Academic Press.
- Bratton, Michael (1999): Political Participation in a New Democracy: Institutional Considerations from Zambia. *Comparative Political Studies* 32 (5): 549-588.
- Brezovšek, Marjan (1995): Politična participacija: prispevek k analizi »participativne demokracije«. *Teorija in praksa* 32 (3/4): 199-211.
- Burton, Brian K., Farh, Jiing-Lih, Hegarty, Harvey W. (2000): A Cross-cultural Comparison of Corporate Social Responsibility Orientation: Hong Kong vs. United States Students. *Teaching Business Ethics* 4: 151-167.
- Bynner, John, Ashford, Sheena (1994): Politics and Participation: Some Antecedents of Young People's Attitudes to the Political System and Political. *European Journal of Social Psychology* 24 (2): 223-236.
- Crozier, Michel, Huntington, Samuel, P., Watnuki, Joji (1975): *The crisis of democracy: report on the governability of democracies to the Trilateral Commission*. New York, N.Y.: New York University Press.
- Dahl, Robert, A. (1971): *Polyarchy: participation and opposition*. New Haven: Yale University Press.
- Dalton, Russell J. (1996): *Democracy and its Citizens: Patterns of Political Change*. Center for the Study of Democracy (University of California, Irvine). Dostopno prek <http://escholarship.org/uc/item/9pn25985>, 21. 3. 2010.
- Dalton, Russell, J. (2000): Citizen Attitudes and Political Behavior. *Comparative Political Studies* 33: 912-940.
- Dalton, Russell, J. (2004): *Democratic challenges, democratic choices: the erosion of political support in advanced industrial democracies*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Dalton, Russell, J. (2005): *Citizen politics: public opinion and political parties in advanced industrial democracies*. Washington, DC: CQ Press.

- Dalton, Russell, J. (2008): Citizenship Norms and the Expansion of Political Participation. *Political Studies* 56 (1): 76-98.
- Darley, William, K., Johnson, Denise, M. (1993): Cross-National Comparison of Consumer Attitudes Toward Consumerism in Four Developing Countries. *The Journal of Consumer Affairs* 27 (1): 37-54.
- Davidson-Schmich, Louise, K. (2006): Searching for the Origins of civic community in Central Europe: Evidence from Eastern and Western Germany. *Democratization* 13 (1): 95-115.
- DeJong, Gordon, Faulkner, Joseph, Warland, Rex (1976): Dimensions of Religiosity Reconsidered. *Social Forces* 54: 866-889.
- Delli Carpini, Michael X., Keeter, Scott (1996): *What Americans Know about Politics and Why It Matters*. New Haven [u.a.]: Yale University Press.
- Duch, Raymond (1998): Participation in New Democracies of Central and Eastern Europe: Cultural versus Rational Choice Explanations. V Samuel H. Barnes in János Simon (ur.), *The postcommunist citizen, 195-228*. Budapest: Erasmus Foundation.
- Easton, David (1975): A Re-Assessment of the Concept of Political Support. *British Journal of Political Science* 5: 435-457.
- Ekiert, Grzegorz, Grzymala-Busse, Anna (2007): Strengthening Pluralism and Public Participation in New Democracies. V Anthony Jones in Jorge Dominguez (ur.), *The Construction of Democracy: lessons from practice and research, 20-44*. Johns Hopkins University Press.
- Ekman, Joakim, Amnå, Erik (2009): Political Participation and Civic Engagement: Towards A New Typology, dostopno preko <http://www.oru.se/PageFiles/14371/Ekman%20and%20Amn%C3%A5%202009-1.pdf>, 21. 03. 2010.
- Fink-Hafner, Danica (2002): Between continuity and change: the building of the Slovenian party arena. V Niko Toš in Vlado Miheljak (ur.), *Slovenia between continuity and change, 1990-1997, 42-66*. Berlin: Edition Sigma.
- Fink-Hafner, Danica, Kropivnik, Samo (2006): Politična udeležba v posocializmu: med deformirano modernostjo, novo modernizacijo in postmodernostjo. *Družboslovne razprave* 22 (51): 55-72.
- Fištravec, Andrej, Šipuš, Klavdija (2005): Politične orientacije. V Sergej Flere et al. (ur.), *Družbeni profil študentov Slovenije: poročilo o rezultatih raziskave v letu 2005, 122-131*. Maribor: ŠOS.
- Flere, Sergej, Fištravec, Andrej, Lavrič, Miran, Tavčar Krajnc, Marina, Klenovšek, Tomaž, Klanjšek, Rudi (2005): *Družbeni profil študentov Univerze v Mariboru: poročilo o rezultatih raziskave v letu 2004*. Maribor: ŠOU.
- Flere, Sergej, Lavrič, Miran (2007): Operationalizing the Civil Religion Concept at a Cross-Cultural Level. *Journal for the Scientific Study of Religion* 46 (4): 595-604.
- Flere, Sergej, Lavrič, Miran (2008): On the validity of cross-cultural social studies using student samples. *Field methods* 20 (4): 399-412.
- Forgas, Joseph P., Kagan, Carolyn, Frey, Dieter in dr. (1977): The Cognitive Representation of Political Personalities. *International Journal of Psychology* 12: 19-30.
- Goehring, Jeannette (ur.) (2008): *Nations in transit 2008: Democratization from Central Europe to Eurasia*. New York, Washington, Budapest: Freedom House.

- Gray Mark, Caul Miki (2000): Declining Voter Turnout in Advanced Industrial Democracies, 1950 to 1997. The Effects of Declining Group Mobilization. *Comparative Political Studies* (33) 9: 1091–1122.
- Gundelach, Peter (1995): Grass-Roots Activity. V Jan van Deth in Elinor Scarbrough (ur.), *The Impact of Values*, 412–440. Oxford University Press.
- Henn, Matt, Weinstein, Mark, Wring, Dominic (2002): A generation apart? Youth and political participation in Britain *British Journal of Politics and International Relations* 4 (2): 167–192.
- Hofstede, Geert (1980): *Culture's Consequences: International Differences in Work-related Values*. London: Sage.
- Hoellinger, Franz, in Smith, Timothy B. (2002): Religion and Esotericism among Students: A Cross-Cultural Comparative Study. *Journal of Contemporary Religion* 17 (2): 229–249.
- Holmberg, Sören (1999): Down and down we go: Political trust in Sweden. V Pippa Norris (ur.), *Critical citizens: global support for democratic government*, 103–122. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Hurrelmann, Klasu, Albert, Mathias (2002): *Jugend 2002: zwischen pragmatischem Idealismus und robustem Materialismus*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch.
- Ilišin, Vlasta (2003): Politička participacija mladih i politika prema mladima: Hrvatska u europskom kontekstu. *Politička misao* 40 (3): 37–57.
- Inglehart, Ronald (1977): *The Silent Revolution*. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, Ronald (1997): *Modernization and postmodernization: cultural, economic, and political change in 43 societies*. Princeton (New Jersey), Chichester: Princeton University Press.
- Inglehart, Ronald, Welzel, Christian (2007): *Modernization, cultural change, and democracy: the human development sequence*. New York: Cambridge University Press.
- Inkeles, Alex, Smith, David, H. (1974): *Becoming Modern*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Janmaat, Jan, Germen (2006): Civic Culture in Western and Eastern Europe. *European Journal of Sociology* 47: 363–393.
- Jezernik, Mišo (1984): Nekaj determinant aktivne politične participacije pri nas. *Družboslovne razprave* 1 (1): 114–125.
- Kaase, Max, Marsh, Alan (1979): Political Action. A Theoretical Perspective. V Samuel Barnes, Max Kaase, et al. (ur.), *Political Action: Mass Participation in Five Western Democracies*, 27–56. London: Sage.
- Kaase, Max, Newton, Kenneth (1995): *Beliefs in government*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Katz, Richard, S. et al. (1992): The Membership of Political Parties in European Democracies, 1960–1990. *European Journal of Political Research* 22: 329–45.
- Klingemann, Hans-Dieter, Fuchs, Dieter (ur.) (1995): *Citizens and the state*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Kluegel, James, Mason, David, S. (1999): Political involvement in transition: Who participated in Central and Eastern Europe? *International Journal of Comparative Sociology* 40 (1): 41–60.

- Kostadinova, Tatiana (2003): Voter turnout dynamics in post-Communist Europe. *European Journal of Political Research* 42 (6): 741-759.
- Letki, Natalia (2004): Socialization for Participation? Trust, Membership, and Democratization in East-Central Europe. *Political Research Quarterly* 57 (4): 665-679.
- Lewis, Paul (1997): Political participation in postcommunist democracies. V David Potter (ur.), *Democratization*, 443-465. Cambridge: Polity Press, Milton Keynes: Open University.
- Lipset, Seymour, Martin (1959): Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy. *American Political Science Review*: 53: 69-105.
- Listhaug, Ola, Grønflaten, Lars (2007): Civic Decline? Trends in Political Involvement and Participation in Norway, 1965-2001. *Scandinavian Political Studies* 30 (2): 272-299.
- Listhaug, Ola, Wiberg, Matti (1995): Confidence in political and private institutions. V Hans-Dieter Klingemann in Fuchs Dieter (ur.), *Citizens and the state*, 298-322. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Macedo, Stephen, Alex-Assensoh, Yvette, Berry, Jeffrey, M. (2005): *Democracy At Risk: How Political Choices Undermine Citizen Participation And What We Can Do About It*. Washington, D.C.: Brookings Institution Press.
- Makarovič, Matej (2002): Politična participacija v desetletju demokratizacije. V Niko Toš in Ivan Bernik (ur.), *Demokracija v Sloveniji*, 65-87. Ljubljana: FDV, IDV, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij.
- Mason, David, S. (1995): Attitudes toward the Market and Political Participation in the Postcommunist States. *Slavic Review* 54 (2): 385-406.
- McFarland, Daniel, A., Thomas, Reuben, J. (2006): Bowling Young: How Youth Voluntary Associations Influence Adult Political Participation. *American Sociological Review* 71 (3): 401-425.
- McClenon, James (1993): Surveys of Anomalous Experience in Chinese, Japanese, and American Samples. *Sociology of Religion* 54 (3): 295-302.
- Mihailović, Srečko (1986): Odnos omladine prema politici. V Srđan Vrcan (ur.), *Položaj, svest i ponašanje mlade generacije Jugoslavije: preliminarna analiza rezultata istraživanja*, 169-186. Beograd: Centar za istraživačku, dokumentacionu i istraživačku delatnost predsedništva konferencije SSOJ.
- Miheljak, Vlado (2002): Mladi kot subjekt in objekt politike. V Vlado Miheljak (ur.), *Mladina 2000: slovenska mladina na prehodu v tretje tisočletje*, 105-164. [Ljubljana]: Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport, Urad Republike Slovenije za mladino, [Maribor]: Aristej.
- Miheljak, Vlado (2006): Slovenia in Central Europe: merely meteorological or a value kinship? V Hans-Dieter Klingemann, Dieter Fuchs in Jan Zielonka, (ur.), *Democracy and political culture in Eastern Europe*, 119-147. London, New York: Routledge.
- Miljević, Milan, Poplašen, Nikola (1991): Politička kultura in medunacionalni odnosi. V Bačević, Ljiljana et al. (ur.), *Jugoslavija na kriznoj prekretnici*, 77-96. Beograd: Institut društvenih nauka, Centar za politikološka istraživanja i javno mnenje.

- Milošević-Đorđević, Jasna (2009): Psihološki i demografski korelati korišćenja različitih medija. *Srpska politička misao* 4: 105–115.
- Nelson, Daniel (1996): Civil society endangered. *Social Research* 63 (2): 345–369.
- Newton, Kenneth, Montero, Jose, Ramon (2007): Patterns of political and social participation in Europe. V Roger Jowell et al. (ur.), *Measuring attitudes cross-nationally: lessons from the European Social Survey*, 205–238. Los Angeles [etc.]: Sage Publications.
- Norris, Pippa (2002): *Democratic phoenix: reinventing political activism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pantić, Dragomir (1988): Politička kultura i članstvo SKJ. V Vladimir Falatov, Branislav Milošević, Ratko Nešković (ur.), *Tito – partija*, 489–509. Beograd: Memorijalni centar »Josip Broz Tito«: Narodna knjiga.
- Pantić, Dragomir, Pavlović, Zoran (2009): *Political culture of voters in Serbia*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Parry, Geraint, Moyser, George (1994): More Participation, More Democracy? V David Beetham (ur.), *Defining and measuring Democracy*, 44–62. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.
- Parry, Geraint, Moyser, George, Day, Neil (1992): *Political participation and democracy in Britain*. Cambridge [etc.]: Cambridge University Press.
- Pateman, Carole (1970): *Participation and democratic theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Patterson, Eric (2005): Religious Activity and Political Participation: The Brazilian and Chilean Cases. *Latin American Politics and Society* 4 (1): 1–29.
- Paxton, Pamela, Kunovich, Sheri, Hughes, Melanie, M. (2007): Gender in Politics. *Annual Review of Sociology* 33 (1): 263–284.
- Peterson, Steven, A. (1990): *Political behavior: patterns in everyday life*. Newbury Park, London, New Delhi: Sage.
- Przeworski, Adam (1991): *Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Putnam, Robert, D. (1995): Bowling Alone: America's Declining Social Capital. *Journal of Democracy* 6 (1): 65–78.
- Putnam, Robert, D. (2000): *Bowling alone: the collapse and revival of American community*. New York [etc.]: Simon & Schuster.
- Reynolds, Nina L., Antonis, Simintiras C., Diamantopoulos, Adamantios D. (2000): Homogeneous Samples in Cross-national Research. *Marketing in the New Millenium*. Swansea: European Business Management School. Dostopno prek <http://www.swan.ac.uk/sbe/research/working%20papers/EBMS%202000%2011.pdf>, 5. 3. 2008.
- Roller, Edeltraud, Rudi, Tatjana (2008): Explaining Level and Equality of Political Participation. The Role of Social Capital, Socioeconomic Modernity, and Political Institutions. V Heiner Meulemann (ur.), *Social capital in Europe: similarity of countries and diversity of people?: multi-level analyses of the European social survey 2002*. Leiden, Boston: Brill.
- Rosenstone Steven, J., Hansen, John, M. (1993): *Mobilization, Participation and Democracy in America*. New York: Macmillan.

- Rossteutscher, Sigrid (2008): Social Capital and Civic Engagement: A Comparative Perspective. V Dario Castiglione, Jan W. van Deth in Guglielmo Wolleb (ur.), *The Handbook of Social Capital*, 208–240. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Rus, Veljko, Toš, Niko (2005): Vrednote Slovencev in Evropejcev: analiza vrednotnih orientacij Slovencev ob koncu stoletja. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, IDV, CJMMK.
- Sartori, Giovanni (1987): *The theory of democracy revisited*. 2 vols. Chatham: Chatham House Publishers.
- Scarrow, Susan, E. (2007): Political activism and party members. V Russell Dalton in Hans-Dieter Klingemann (ur.), *Oxford Handbook of Political Behavior*, 636–654. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Scheufele, Dietram, A., Nisbet, Matthew, C. (2003): Pathways To Political Participation? Religion, Communication Contexts, And Mass Media. *International Journal of Public Opinion Research* 15 (3): 300–324.
- Schmitt, Herman, Holmberg, Soeren (1995): Political Parties in Decline? V Hans-Dieter Klingemann in Dieter Fuchs (ur.), *Citizens and the State*, 95–133. Oxford: Oxford University Press.
- Schmitter, Philippe, C., Karl, Terry, Lynn (1991): What Democracy Is ... And Is Not. *Journal of Democracy* 2: 75–88.
- Schwartz, Shalom H. (1999): A theory of Cultural Values and Some Implications for Work. *Applied Psychology: An International Review* 48 (1): 23–47.
- Sears, David (1986): College Sophomores in the Laboratory: Influences of a Narrow Database on Social Psychology's View of Human Nature. *Journal of Personality and Social Psychology* 51: 515–530.
- Siemienska, Renata (2002): Intergenerational Differences in Political Values and Attitudes in Stable and New Democracies. *International Journal of Comparative Sociology* 43 (3–5): 386–390.
- Soares, Ana Maria (2004): The influence of culture on consumers: Exploratory and risk taking behaviour. *Escola de Economia e Gest o, Universidade do Minho*. Dostopno prek http://repositorium.sdum.uminho.pt/bitstream/1822/4839/1/Tese_Mar%C3%A7o.pdf, 10. 6. 2010.
- Šiber, Ivan (2007): *Političko ponašanje: istraživanja hrvatskog društva*. Zagreb: Politička kultura.
- Tomassen, Jacques, van Deth, Jan (1998): Political involvement and Democratic Attitudes. V Samuel H. Barnes in János Simon (ur.), *The postcommunist citizen*, 139–164. Budapest: Erasmus Foundation.
- Torney-Purta, Judith, Klandl, Wendy-Richardson, Henry-Barber, Carolyn (2004): Trust in Government-Related Institutions and Civic Engagement among Adolescents: Analysis of Five Countries from the IEA Civic Education Study (Working Paper 17). College Park, MD: Circle.
- Torney-Purta, Judith, Richardson, Wendy (2002): Trust in Government and Civic Engagement among Adolescents in Australia, England, Greece, Norway and the United States. Paper presented at the annual meeting of the American Political Science Association, Boston Marriott Copley Place, Sheraton Boston & Hynes Convention Center, Boston, Massachusetts, Aug 28, 2002.

- Ule, Mirjana (1988): *Mladina in ideologija*. Ljubljana: Delavska enotnost.
- Ule, Mirjana, Mihelj, Vlado (1995): *Prihodnost mladine*. Ljubljana: DZS: Ministrstvo za šolstvo in šport, Urad Republike Slovenije za mladino.
- van der Meer, Tom, van Ingen, Erik (2006): A stepping stone to political participation: explaining the social spiral from civic to political participation. Paper presented at the 1st ECPR Graduate Conference, workshop on "Political socialization", Essex (UK), September 7–9 2006.
- Van de Vijver, Fons, Leung, Kwok (1997): *Methods and data analysis for cross-cultural research*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- van Deth, Jan, Elff, Martin (2004): Politicisation, economic development and political interest in Europe. *European Journal of Political Research* 43 (3): 477–508.
- van Deth, Jan (2008): Social capital and political involvement. V Heiner Meulemann (ur.), *Social capital in Europe: similarity of countries and diversity of people*.
- Vanhanen, Tatu (1990): *The process of democratization: a comparative study of 147 states, 1980–88*. New York, London: Crane Russak Group.
- Verba, Sidney, Burns, Nancy, Schlozman, Lehman, Kay (2003): *Unequal at the Starting Line: Creating Participatory Inequalities across Generations and among Groups*. *The American Sociologist* 34 (1/2): 45–69.
- Verba, Sidney, Nie, Norman, H., Kim, Jae-on (1978): *Participation and Political Equality: A Seven-Nation Comparison*. Cambridge, MA: Cambridge University Press.
- Verba, Sidney, Nie, Norman (1972): *Participation in America*. New York: Harper & Row.
- Verba, Sidney, Schlozman, Kay, Brady, Henry (1995): *Voice and Equality: Civic Voluntarism in American Politics*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Vromen, Ariadne (2003): 'People Try to Put Us Down ...': Participatory Citizenship of 'Generation X'. *Australian Journal of Political Science* 38 (1): 79–99.
- Vromen, Ariadne (2007): Australian young people's participatory practices and Internet use. *Information, Communication & Society* 10 (1): 48–68.
- Vujčić, Vladimir (2000): *Politička participacija*. *Politička misao* 37(1): 115–140.
- Wattenberg, Martin (1998): *Turnout Decline in the U.S. and other Advanced Industrial Democracies*. Center for the Study of Democracy (University of California, Irvine). Dostopno prek <http://escholarship.org/uc/item/1kh6r88m>, 21. 3. 2010.
- Welzel, Christian (2007): Are Levels of Democracy Affected by Mass Attitudes? Testing Attainment and Sustainment Effects on Democracy. *International Political Science Review* 28 (4): 397–424.
- Welzel, Christian (2007): Are Levels of Democracy Affected by Mass Attitudes? Testing Attainment and Sustainment Effects on Democracy. *International Political Science Review* 28 (4): 397–424.
- Welzel, Christian, Inglehart, Ronald, Klingemann, Hans-Dieter (2003): The theory of human development: A cross-cultural analysis. *European Journal of Political Research* 42 (3): 341–379.
- Zukin, Cliff, Keeter, Scott, Andolina, Molly, Jenkins, Krista, Delli Carpini, Michael, X. (2006): *A New Engagement? Political Participation, Civic Life, and the Changing American Citizen*. Oxford: Oxford University Press.